

YAN RIPKANIN TƏDQIQATLARINDA “AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ” VƏ NİZAMI GƏNCƏVİ

Röya Mirzəbəyova

AMEA Elm Tarixi İnstitutu “Tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq” şöbəsinin elmi işçisi

royamirzabayova@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1614-5103

Giriş

Milli ədəbiyyat nümunələrimizin dünya ədəbi kontekstində tədqiq edilməsi bu gün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya tarixşünaslığı və şərqşünaslığı tarixinədək klassik Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi inkişaf yolunu qərb tədqiqatçılarının gözündən öyrənmək bu gün aktual mövzulardan biridir. Avropada əsərləri ən çox tədqiq və tərcümə edilən şairlərdən biri də [Azərbaycan poeziyasının](#) klassiki, [orta əsrlərin](#) ən böyük şairlərindən biri Nizami Gəncəvidir. Onun müxtəlif səpkidə olan (ictimai, mədəni və elmi) mövzuları işıqlandıran poemaları şərq ölkələrində olduğu kimi, qərbdə də şöhrət qazanmış və bu əsərlərin qəhrəmanları dünyada tanınmaqdadır.

Yalnız Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatının deyil, eləcə də dünya ədəbiyyatının klassiki kimi məşhur olan Nizami Gəncəvi (1141 - 1209) öz yaradıcılığı ilə həm Avropa intibahını bir neçə əsr qabaqlamış, həm də Şərq ədəbiyyatı, Şərq mədəniyyəti ilə Qərb ədəbiyyatı, Qərb mədəniyyəti arasında etibarlı bir körpü salmışdır. Sonralar bu körpüdən Şərqi və Qərbi onlarla görkəmli söz ustası keçmiş, öz ədəbiyyatlarını və mədəniyyətlərini qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirmişlər. Həmçinin, bu sahədə daha dərin araşdırmalar aparan tədqiqatçılarımızdan M.Arifin Nizami Gəncəvi yaradıcılığının Avropa dillərinə tərcüməsi və tədqiqatı barəsində fikri diqqətəlayiqdir: “...o, İrandilli Azərbaycan ədəbiyyatını İran ədəbiyyatından tamamilə ayıran böyük bir cərəyan açmışdır”. E.Q.Braunun həmkarı ingilis şərqşünası Ser Edvard Denisson Rossun himayəçiliyi ilə Hindistan alimlərinin ingilis dilində hazırladığı “Bankipordakı Şərq kitabxanasında ərəb və fars əlyazmalarının

kataloqu”nun təxminən 20 səhifəsinin Əmir Xosrova və onun yaradıcılığına N. Gəncəvi təsirini müəllif (E. Q. Braun) ədəbi fakt kimi yüksək qiymətləndirir. Böyük alman şairi Haynrix Hayne məktublarının birində Şərqə, Şərq xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə heyrətini ifadə edərək yazırdı: “Ah, Firdovsi! Ah, Nizami! Ah, Sədi! Bilsəydiniz ki, sizin buradakı (Almaniyadakı) qardaşınız nə əziyyətlər çəkir! Bilsəydiniz ki, Şirazın gülləri üçün nə qədər darıxmışam! Almaniyanın özünün yaxşı tərəfləri var, mən onları heçə endirmirəm. Almaniyanın böyük şairləri də vardır... Amma onlar Hafizin, Nizaminin yanında heç nədir”¹

Nizami ədəbi irsi qərbdə iki istiqamətdə öyrənilmişdir:

1) Bir tərəfdən Nizaminin əsərləri tərcümə edilmişdir;

2) İkinci tərəfdən, şərqşünaslar Nizaminin həyat və yaradıcılığına dair tədqiqatlar aparmışlar.

¹ T. Rəsulov. *Şərq və Qərb sivilizasiyalarının tarixi, elmi və mədəni əhatəsində Azərbaycan*. Bakı Dövlət Universitetinin

İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi. № 08 (17) Sentyabr 2007

Nizami irsini Avropada tanıdan ilk şərqşünaslardan biri Fransız şərqşünası Bartelemi Derblo olmuşdur. O, 1697-ci ildə qələmə aldığı “Şərq kitabxanası”¹ əsərində Nizamidən bəhs etmişdir.

Nizaminin yaradıcılığından ilk nümunələr ingilis dilinə XVIII əsrin sonları tərcümə olunmağa başlamış və ilk dəfə 1786-cı ildə Kəlküttədə çıxan “Asiya almanaxı”nda “Nizaminin nağılları və ibrətli hekayələri” adı altında çap olunmuşdur. Həmin tərcümələr və qeydlər “ingilis şərqşünaslığının atası” hesab olunan Uilyam Consa məxsusdur. O, ilk dəfə “Sirlər xəzinəsi” poemasının ingilis dilinə nəsr formasında tərcüməsini hazırlamışdır. Sonrakı dövrlərdə “Leyli və Məcnun” (London, 1836), “İsgəndərnamə” (London, 1881), “Yeddi gözəl” (London, 1924), “Sirlər xəzinəsi” (London, 1945) poemaları C.Atkinson, K.Vilson, V.Klark, Q.Darab tərəfindən həm nəslə, həm də nəzmlə ingilis dilinə çevrilib nəşr etdirilmişdir.²

Ondan sonra məşhur ingilis şərqşünası Qor Auslinin (1770-1844) 1846-cı ildə Londonda nəşr etdiyi “Persiya şairləri haqqında tərcüməyi-hal qeydləri. Tənqid və şərhlerle” adlı araşdırması Nizami Gəncəvi haqqında müəyyən tədqiqatları ilə diqqəti cəlb edir. Lakin özünün bir çox müasirləri kimi o da farsdilli poeziyanı fars poeziyası adlandırırdı. Ausli Nizami haqqında xüsusilə XV əsrdə yaşamış təzkirəçi Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüəra” əsərindən istifadə edərək yazmışdır. Şərqşünas bir çox təzkirəçilərin yazdığına əsasən, Nizaminin beş poemadan əvvəl “Veys və Ramin” poemasını da yazdığını da iddia edir. Hacı Lütf Əli “Şairlərin xatirəsi” əsərində

Nizaminin Qum şəhərindən olduğunu, lakin şəfəli suyu və üstün iqliminə görə Gəncədə məskunlaşdığını vurğulayır. Ausli bunun düzgün olmadığını və Nizaminin Gəncədə anadan olduğunu, yaşadığını və burada vəfat etdiyini deyirdi.³

Daha sonra V.Baher, Eduard Braun, M. Hautsta, R. Levi, Yan Rıpkə və Arberri başda olmaqla bir çox qərb tədqiqatçıları Nizamini araşdırmağa başladılar.

Çex şərqşünas Yan Rıpkə və “Azərbaycan məktəbi”

Nizami irsinin ən görkəmli tədqiqatçılarından biri isə çex şərqşünas, İranşünaslıq və Türkologiya üzrə professor Yan Rıpkadır (1886-1968). Onun şərqşünaslığa olan marağı uşaq illərində “Min bir gecə” nağıllarını oxumaqla başlanır. Yan Rıpkə universitet illərində Şərq tədqiqatları ixtisasına yiyələnir və ərəb-fars dilləri üzrə fəlsəfə doktorluğu dərəcəsini alır. Bundan sonra özünə kiçik biznes qurur və ərəb-fars dillərində olan mətnlərin tərcüməsi ilə məşğul olur. Sonradan onun Konstantinopola səfərləri onun şərqə olan marağını daha da artırır.

O, bu sahədə yaradıcılığına türk poeziyasının tədqiqi ilə başlamış, Sabit və Bakinin əsərlərini araşdırmışdır. Yan Rıpkə nəinki çex-azərbaycan ədəbi əlaqələri, bütövlükdə iki xalq arasında mədəni əlaqələrin formalaşmasında çox böyük rolunu tədqiqatçılardandır. Buna görə Yan Rıpkənin tədqiqata cəlb olunması Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatında yerinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyəti var. Onun xüsusilə Nizami və Firdovsiyə dair geniş

¹ B. D' Herbelot de Molainville. *Bibliothèque orientale*. Compagnie des Libraires, 1697

² V.Arzumanlı. *Nizami və ingilis şərqşünaslığı*. Aprel №8-9

³ G.Auseley. *Biographical notices of Persian poets; with critical and explanatory remarks*. London, Oriental Translation Fund, 1846, p.43-45

tədqiqatları bu sahədə biliklərini daha da genişləndirməyinə səbəb olur və onun himayəsi altında Çexiya Elmlər Akademiyasında Şərqsünaslıq İnstitutu yaradılır. Bu İnstitutun fəaliyyətində də şərqsünasın əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

Yan Rıpkə 1968-ci ildə qələmə aldığı «*Səlcuqilər və monqollar dövründə şair və nasirlər*» adlı tədqiqat əsərində Cənubi Qafqazın poema janrında dünya tarixinə ən dahi yaradıcılıq nümunələrini bəxş etdiyini vurğulayır və nümunə kimi “Azərbaycan məktəb”ini göstərir. Yan Rıpkə Azərbaycan ədəbi məktəbinin Avropaya daha yaxın olduğunu və buna görə daha müasir üslubları özündə birləşdirdiyini qeyd edir və bu baxımdan dünya ədəbi tarixində geniş araşdırılmalı olduğunu deyirdi. Onun sözlərinə görə, “Azərbaycan məktəbi”nin şair və yazıçılarının özünəməxsus ifadə tərz, söz ehtiyatları və sintaksisi var idi ki, bu şərq İrən şairlərində rast gəlinmirdi.¹

O, “Azərbaycan məktəbi”nin görkəmli nümayəndələri kimi Qətran Təbrizi, Əfzələddin Xaqani, Əsirəddin Məhəmməd ibn Tahir, Əfzəllədin Badil (İbrahim) Əli Xaqani Şirvani, Zahirəddin Tahir ibn Məhəmməd, Nizami Gəncəvi və bir sıra şairlər haqqında yazır. Şərqsünas qeyd edir ki, Əfzəllədin Badil (İbrahim) Əli Xaqani Şirvani doğma ölkəsi Azərbaycana çox bağlı idi. Onun əsərlərində həm elm, həm də poeziya elementi var idi və elmi bilikləri ritorik mahiyyəti ilə nümayiş etdirirdi. Eyni zamanda, əsərlərində Qafqazı, vətəninə gözəlliyini, təbiət mənzərələrini möhtəşəm təsvir etmişdi. Digəri 1156-cı ildə Bəlxın cənub-qərbində Fəryabda anadan olan türkəsilli Zahirəddin Tahir ibn Məhəmməd idi. Divanında bir çox türk sözlərindən

istifadə etmişdir. O, mədhiyyələrinin böyük bir qismini Azərbaycan və İraq atabəyi Nüsrəddin Əbu Bəkrə həsr etmişdir.

Yan Rıpkə Nizami Gəncəvi haqqında

Qətran Təbrizi ilə geniş vüsət almış Azərbaycan məktəbi tanınmış ustadlar yetişdirirdilər. Yan Rıpkə Azərbaycan məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi kimi Nizami Gəncəvinin adını çəkir. Onun dahi Azərbaycan klassiki [Nizami Gəncəvi](#) yaradıcılığını tədqiq etməsi, şairin əsərlərini tərcümə etməsi çox böyük bir hadisə idi. Yan Rıpkə şairin rəsmi adının Hakim Camal əd-Din Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Zəki ibn Müəyyəd Nizami olduğunu qeyd edirdi.

Yan Rıpkə *ilk* şərqsünaslardan biri idi ki, Nizami Gəncəvinin əsərlərini daha çox fəlsəfi aspektdən deyil, psixoloji aspektdən dəyərləndirirdi. Hətta şərqsünas Nizamini psixoloq, qeyri-əyani rəssam, ritorika ustası da adlandırır.

Yaxın Şərq şeirinin bilicilərindən olan çex alimi Yan Rıpkə Nizami ədəbi məktəbinin xüsusiyyətlərini qeyd edərək yazır: “Nizami romantik eposu fabula, nəqləmə texnikası, psixologizm cəhətdən təkmilləşdirərək ona ictimai inkişaf ruhunda humanist pafos vermişdir.”²

Bu baxımdan Yan Rıpkə Nizaminin poemalarından ayrı-ayrılıqda bəhs edərkən diqqəti xüsusilə müxtəlif insan obrazlarına, onların xarakterlərinə çəkir. “Sirlər xəzinəsi”nin daha çox əxlaqi-didaktik mövzuda olmasını vurğulayan şərqsünas onu psixoloji yanaşmalar fəvqündə tədqiq etmişdir. Nizami bu əsərində sadə insanların hüquqlarını müdafiə edir və düzgünlüyü əsas kateqoriya hesab edirdi. Poemanın hər 20

¹ J. Rypka. Saljuq and Mongol Periods. *Cambridge History of Iran*. Ed. By J.A. Boyle, 1968, p. 568

² T. Kərimli. *Nizami və tarix*. Bakı, Elm, 2002, s.201

məqalətində biri digərini tamamlayan nəzəri giriş hissəsi var. Çex şərqsünas məzmun və əlaqənin şairin böyüklüyünün göstəricisi olduğunu diqqətə çəkir.¹

“Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin” poemalarında da Nizami romantizminin onun humanist ideyaları ilə səsleşdiyini vurğulayan şərqsünas insan obrazlarını və onların xarakterlərini təhlil və müqayisə edir. Məsələn, Şirin nə qədər sabit xarakterlidirsə, Xosrov bir o qədər dəyişkən temperamentlidir. Şirinin sevgisi nə qədər pəkdirsə, Xosrovun hisləri bir o qədər eqoizm ilə qidalanır və yalnız özünün mənafeyini əsas tutur. Fərhad isə özünü eşq yolunda fəda edən aşiq kimi təcəssüm olunur. “Leyli və Məcnun” Şirvanşah Axsitanın xahişi ilə yazılmışdı. Məcnunu Leyliyə birləşdirən ruhi əlaqə idi. Bütün sujet xətti sufizm ilə deyil, psixoloji aspektlə bağlıdır.

Yan Rıpkə tədqiqatlarında digər şərqsünasların da əsərlərindən sitatlar gətirirdi. Məsələn, J.Dunayevski, “Romeo və Culyetta” ilə “Leyli və Məcnun” əsərini müqayisə edərkən, diqqəti aşağıdakı əsas fərqlə yönəldir: qərb konsepsiyası əsas mövzu kimi iki ailə arasındakı şəxsi ədavəti götürdüyü halda, şərqsünas versiyasında isə əsas mövzu gənclik sevgisi, itaətsizlik, ictimai qanunlar və s. məsələlərə toxunulur.²

Şərqsünas “Yeddi gözəl” poemasını isə Nizami Gəncəvinin əsərlərinin şahı adlandırır və bildirir ki, bu əsər ilə Nizami Gəncəvi sənətkarlığının ən yüksək zirvəsinə çatır. Bu əsərdə sevginin ən müxtəlif tərəfləri dərin mənəvi əsaslarla parlaq şəkildə çatdırılır. Müəllif əsərin dilinin antik olmadığını, zamanla səsleşdiyini deyir.

Burada Nizami hadisələri və duyğuları təsvir etmək üçün mükəmməl bir vasitə təqdim etmiş və subyektiv reallığı əks etdirən əsərlərdən biri kimi qələmə vermişdir. Yan Rıpkə «Yeddi Gözəl»in tərcüməsinin müqəddəməsində Nizaminin yüksək intellektə malik biri olduğunu vurğulayır və yazır ki, bəzi insanlar Nizami Gəncəvinin adını eşitmiş, onun həqiqi mənada kim olduğunu bilmir. Çoxları isə onun əsərlərini anlamaq yüksək zəka tələb etdiyindən təhlil edə bilmir. Poemanın tənqidi mətni Helmut Ritter və Yan Rıpkə tərəfindən on beş əlyazma nüsxəsi əsasında hazırlanmış və 1848-ci ildə Bombeydə əldə edilmiş litoqrafiyalarla birlikdə 1934-cü ildə Praqada hazırlanmış və həmin ildə İstanbulda nəşr edilmişdir

“İsgəndərnamə” poemasını tədqiq edən şərqsünasa görə bu əsər ərəb və fars sənəmlərindən götürülüb. Əsərdə humanist ideyalardan bəhs edən Yan Rıpkə açıqlayır ki, Nizami Gəncəvi İsgəndəri müharibə və fəth etmək arzusunda olan insan kimi göstərmir. O, sadəcə digər insanlara kömək etmək üçün, insanlıq və yaxşılıq uğrunda mübarizə aparırdı. “Şərəfnamə”də döyüşçü kimi çıxış edirdisə, “İqbalnamə”də artıq yüksək alilik dərəcəsinə çataraq filosof, sonda da peyğəmbər kimi çıxış edir.

Nəticə

Nizaminin əsərləri fikir və təxəyyül, sonsuz dini hiss, ifadə dəqiqliyi, üstün texnika, material seçimi və düzülüşü, fəlsəfi dərinlik və sosial anlayışı ilə seçilir. “Xosrov və Şirin” poemasında obrazlılıq çoxluq təşkil edərkən, sonrakı poemalar daha sadə dildə yazılmış, xüsusilə “Yeddi gözəl” poeması sənətkarlıq baxımından üstündür.³

¹ J. Rypka. Saljuq and Mongol Periods. Cambridge History of Iran. Ed. By J.A. Boyle, 1968. p. 579

² J.Rypka. *History of Iranian Literature*. Ed. By K. Jahn. Holland: D.Reidel Publishing Company, 1968, p.211

³ J.Rypka. *History of Iranian Literature*. Ed. By K. Jahn. Holland: D.Reidel Publishing Company, 1968, p.212

Beləliklə, Yan Rıpkanın tədqiqatlarını bizim üçün əhəmiyyətli edən aşağıdakı faktları ümumiləşdirmək olar:

1. İlk növbədə, Yan Rıpkanın Azərbaycan şairlərini fars poeziyasının bir hissəsi kimi deyil, Azərbaycan məktəbinin farsdilli ədəbiyyatının nümayəndələri kimi tədqiq edən ilk Avropalı şərqşünaslardan biridir. Bu baxımdan Yan Rıpkanın əsərlərinin tədqiqi və üzə çıxarılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.
2. İkinci növbədə, Yan Rıpkanın tədqiqatlarında “Azərbaycan məktəbi”nin intellektual zənginliyi Qərb və Şərqi sintezinin işığı altında öyrənilib.

Onun əsərlərinin tədqiqi bir daha göstərir ki, Azərbaycan məktəbinin nümayəndələri, eləcə də Nizami Gəncəvinin əsərlərinin ana xəttini humanizm ideyaları, sosial rifahın təmin olunduğu ideal cəmiyyətin quruluşunun konsepsiyaları təşkil edirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. B. D' Herbelot de Molainville. *Bibliothèque orientale*. Compagnie des Libraires, 1697.
2. G.Auseley. *Biographical notices of Persian poets; with critical and explanatory remarks*. London, Oriental Translation Fund, 1846.
3. J. Rypka. Saljuq and Mongol Periods. *Cambiridge History of Iran*. Ed. By J.A. Boyle, 1968.
4. J.Rypka. *History of Iranian Literature*. Ed. By K. Jahn. Holland: D.Reidel Publishing Company, 1968.
5. T. Rəsulov. *Şərq və Qərb sivilizasiyalarının tarixi, elmi və mədəni əhatəsində Azərbaycan*. Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi. № 08 (17) Sentyabr 2007
6. V. Arzumanlı. *Nizami və ingilis şərqşünaslığı*. Odlar yurdu, 1990, Aprel №8-9.
7. T. Kərimli. *Nizami və tarix*. Bakı, Elm, 2002.
8. J.Rypka. *History of Iranian Literature*. Ed. By K. Jahn. Holland: D.Reidel Publishing Company, 1968